

Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*,

Vilnius: Aidai, 2007, 306 p.

„Stokholmo šmėkla klaidžioja po Marijos žemę“. Taip galima būtų įvardyti nūdienos Lietuvos politinę-vertybinę dvasios būseną, atspindinčią sovietinio režimo nostalgiją ir jau du dešimtmečius besiblaškančią ieškant autentiškos būties. Į kovą su šiuo ontologiškai jau prasmegusiu skradžiai monsturu kyla ne tik „okupacinį sindromą“ militaristiškai išgyvenantys patriotai, bet ir intelektualiai reflektuojantys „metafizinio siaubo“ jauseną inteligentai.

Sovietinės okupacijos baubą vaizduojantys patriotai apeliuoja į „kritiką ginklu“, o filosofinės kontempliacijos profesionalai renkasi labiau civilizuotą ir politiškai korektiškesnę „kritikos ginklo“ diskursą. Sykiu ši simbolinė takoskyra nužymi abiejų kolektyvinės egzistencijos subjektų tapatybės atkūrimo kelių skirtis, kita vertus, tikrovės viršenybės mūsų vaizdinių ir įsitikinimų atžvilgiu pripažinimo sunkumą. *Tertium non datur*.

Abi šios išoriškai tarsi priešingos, bet iš esmės giminingos vertybinės intencijos panoramiškai reprezentuojamos žinomos filosofės ir kultūros istorikės Nerijos Putinaitės solidžios apimties studijoje „Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje“. Sudėtingiausia ir pavojingiausia dabarties Lietuvos visuomenės politiniam, pilietiniam ir moraliniam solidarumui ir vienybei problema ne tik jos praktinių-veiklinių sprendimų, bet net teorinio-analitinio įvardijimo atžvilgiu reikalauja nemenkos pilietinės ir intelektualinės drąsos. Todėl nenuostabu, kad autorė savo pradinę metodologinę poziciją paremia Imanuelio Kanto autoritetu.

Iš tiesų, žmogui suteiktas protas, anot I. Kanto, neišveikiamas tikrovės prieštarų situacijas sprendžia iš anksto atsiribodamas nuo chaotiškos ir nesuvokiamos Būties virsmų ir suveddamas jas į abstrakčių principų lygį, orientuotą į visuotinybes ir absoliutus. Ir drauge susiduria su lemtinga dialektine savo paties prigimtimi, galiausiai produkuodamas pažintines fikcijas ir „šmėklas“. Fatališkų proto iliuzijų šaltinis – absoliutinių sprendimų siekio rezultatas. Todėl kaip giluminį, vienijantį visas pažinimo potencijas pagrindą I. Kantas iškėlė produktyvią vaizduotę. Bandant racionaliai apibūdinti ir įvertinti N. Putinaitės knygoje eksponuojamą sudėtingą, istorinės, politinės ir socialinės būties perturbacijų pagimdytą feno-

meną, gnoseologinę poziciją redukuojasi į mitologinio pasaulėvaizdžio modelį ir jo apraiškų išvalgą klasikinių binarinių opozicijų sankirtose. Istoriskai ir sakrališkai modernesniuose kontekstuose šie fundamentalūs dvasinės savižinos poliai ryškiausiai iškilo manichėjų Šviesos ir Tamsos, Gėrio ir Blogio dialektikoje.

Tokia sudėtingiausias ir aštriausias socialinės-dvasinės tautos egzistencinės transformacijos problemos (prisiminkime Karlo Jasperso bandymą analizuoti vokiečių istorinę kaltę) pažintinio įvertinimo metodologinė simplifikacija persmelkia visą N. Putinaitės darbo turinį. Kantiškojo proto aporijų spąstai lėmė autorės sukonstruotų tyrimo opozicijų ir dichotomijų fikcionalizmą. Iš esmės manichėjiškas Šviesos ir Tamsos (Pasipriešinimo ir Pristatymo) principas sąlygoja ir autorinę sovietinės tikrovės recepciją. Egzistenciniai asmenybių konfliktai, herojų pasirinkimo situacijos ir lūžiai, transformacijų epochos ir kt. čia išskyla kaip visa aprėpanti *als ob* fikcija, neturinti jokių atitikmenų modernybės horizonte, istorinėje pasaulinės istorijos evoliucijoje ir pan. Tačiau tame pat kontekste prokurorišku tonu sovietinei tikrovei inkriminuojamas diegimas, skatinimas, ugdyimas idealų ir vertybių, propaguojamų ir diegiamų jau antikoje – lygybės, laisvės, asmenybiškumo, laimės, gerovės ir kt.

Kas nors pasakytų, kad šios sovietinio projekto intencijos, terminologiškai identiškos visoms civilizuotoms ir demokratinėms visuomenėms ir jų kultūroms, turiniu ir ypač priemonėmis kategoriškai priešingos pastarosioms. Betgi lygiai toks pat argumentas galiojotų tiek antikiniams demokratinėms poliems, tiek viduramžių krikščioniškoms bendruomenėms, supratusioms ar interpretavusioms lygybės, laisvės, demokratijos ir asmenybės turinį iš esmės svetima ir priešinga šiuolaikinėms jų sampratomis prasme. Kaip ir modernumo sampratos radikalių skirtys Vakarų civilizacijoje, islamo kultūrose ir trečiojo pasaulio visuomenėse. Galų gale, sovietinis politinis ir socialinis-kultūrinis projektas, kaip seniai ir gerai žinoma, tėra specifinė apšvietos projekto (kurio vienu žymiausių adeptų pagrįstai laikomas I. Kantas) modifikacija, bandant realizuoti visai Naujosios istorijos realybei vienodus reikšminius visuomenės modernizavimo imperatyvus drastiškomis ir ekstremistinėmis priemonėmis. Tokių – revoliucinių-radikalistinių, evoliucinių-reformistinių ir civilizuotų-demokratinų – perėjimų į Šiuolaikybę strategijų pilna visa Europos istorija, tad eliminuodami vieną jų neišvengiamai kvestionuotume ir visų likusiųjų istorinį legitimumą, t. y. paverstume mūsų vaizdijimui „neparan-

kią“ Istoriją dar viena ontologine fikcija, vadovaudamiesi aksiominiu teiginiu: „jei faktai prieštarauja mūsų vaizdiniam – tuo blogiau faktams.“

Tokių sankirtų ir neatitikimų gausa solidžios apimties knygoje išryškina dar vieną esminę autorės metodologinę orientaciją. Pratarmėje pripažįstama, kad „studija vadintina fenomenologiniu konkrečių sovietinės savimones profilių aprašymu, siekiančiu atskleisti liaudinių ar masinių mentalitetą bei konkrečius individo sprendimus ir pasirinkimus ir atsiriboja nuo siekio atlikti mokslinį istorinį tyrimą“ (p. 9).

Iš tiesų, fenomenologinis ir egzistencinis autorės požiūris, skirtingai nuo objektyvių mokslinio tyrimo metodų, pasižymi savo interaktyvumu, sąlygojančiu tai, ką matome, išskiriame, akcentuojame, išsiskiria tuo, kokių pozicijų ir nuostatų laikosi pats analitikas. Todėl taikomajam fenomenologiam požiūriui būdinga tai, kad:

- a) vadovaujamosi paties fenomenologo asmenybe, iš kurios išteka ir visa analitinės minties eiga, o kiti tyrimo instrumentai turi tik adityvų pobūdį. Visuminė pažintinė aprėptis sąlygojama egzistencinių tyrėjo problemų;
- b) fenomenologinė pažiūra skaido tyrimą į temas, kurių tarpusavio sąryšis nustatomas ne pagal vidinę temos plėtojimo logiką, o vadovaujantis paties fenomenologo požiūriu į objektą;
- c) redukuodamas objektyvių metodų vaidmenį tik į jų tarnybinę funkciją ir taip apsaugodamas savo intelektinę išvalgą nuo išorinių („objektyvistinių“) determinacijų, fenomenologas konceptualizuoja savo tyrimo atradimus kaip laisvo mąstymo rezultata, nesaistomą preliminarių prielaidų, sąlygų ir pan., o tai atveria kelią (legitimuoja) konstruoti specifinę realybę;
- d) fenomenologo sukurta „neapibrėžto apibrėžtumo“ išvalgos prizmė leidžia tyrėjui ne tik nevaržomai „konceptualizuoti“ savo egzistencines impresijas, bet ir pakeisti susiklosčiusias tyrimo sferos praktikoje sąvokas metaforomis, dėl daugiaprasmių retorinių konstrukcijų ignoruoti prieštaras ir t. t., nes objekto išvalga interaktyvi tyrėjo asmenybės saviraiškos atžvilgiu.

Tiriant filosofinio mąstymo evoliuciją fenomenologija nūnai laikoma adekvačiausiu analitiniu instrumentu. Tačiau sovietinė tikrovė ir tautos, asmenybės prisitaikymas – ne dekartiškojo proto kontempliacija ir net ne rodeniškojo mąstytojo poza, o empiriškas ir praktinis pačių sovietinio gyvenimo sąlygų diktuojamas sprendimas, tolimas nuo jo apmąstymo ir rinkimosi (tarsi toje istorinėje realybėje būtų egzistavusios alternatyvos!) galimybių.

Aibė prieštarų ar tiesiog nenuoseklių autorės konstatacijų ir teiginių, gėrio ir blogio, prisitaikymo ir pasipriešinimo interpretavimo kazuistika netrikdo autorės, reginčios savo temas savo pačios kontroliuojamoje realybėje. Netgi labiausiai išplėtotą darbe prisitaikymo sampratą „neišlaiko“ savo konceptualinio kontūro ir virsta savotiška mandala, kur „viskas – viskame“.

Ir priešingai – pasipriešinimo koncepto turinys toks blankus, kad nejučiomis imi abejoti pratarmėje cituojama statistika apie kolaboravimo vertinimus, imi vis labiau tikėti metais vėliau paskelbtais viešosios apklausos rezultatais, teigiančiais, kad 51% respondentų patiria nostalgiją sovietmečiui... Išties, jei fundamentalia pasipriešinimo strategija autorė teigia stovišką vieno lietuviško stoiko straipsnio skaitymą ir, matyt, ne mažiau pastangų reikalaujantį užsidarymą šeimos gyvenime (tačiau būtinai godojant mintį apie nesutikimą su režimo normomis), tai liaudiško mentaliteto kalba tai vadinasi „laikyti špygą kišenėje“, o morališkai-korektiškai tariant – puoselėti mintį apie tokią malonią galimybę. *Putavi et animam meam liberavi...*

Anksčiau įvardytų autorės metodologinių orientacijų ir jų taikymo kontekste neturėtų stebinti knygoje analizuojamų faktų, įvykių ir herojų *selektyvumas*. Prisitaikymo ir pasipriešinimo būdų ir formų kontroversiškumas, atrodytų, suponuoja polinių, radikalių pavyzdžių, moralinės ir veiklinės-aktyvistinės laikysenų, poelgių ir sprendimų ekspoziciją. Tuo labiau kad autorė pratarmėje apibrėžtai išsipareigoja nagrinėti liaudiško mentaliteto transformacijas ir deviacijas, kaip ir individų refleksyvias ar viešas intencijas ir apsisprendimus.

Vietoj to studijoje regime fragmentiškas, epizodines analitines pastabas ir nuorodas, daugiausia leidžiant kalbėti patiems herojams, rašytinai aiškinantiems savo moralines kolizijas ir atgailas. Sovietinių laikų lietuviško meno nomenklatūra (kad ir Lenino, Valstybinės ir kitų premijų laureatų gausa) galėjo tapti neišsemiamu šaltiniu autorės analitiniam moraliniam teismui. Jau nekalbant apie bažnyčią, mokslo (tiek gamtotyrinio, tiek humanitarinio) sferą, disidentinių grupių ir visuomeninių-kultūrinių sambūrių vertybinį pozicionavimą, santykius su valdžios institucijomis ir veiklą. Visa tai pateikiama tik užuominomis, nuorodomis, vienetiniais ir todėl menkai reprezentuojančiais autorės moralinių konstantų sankirtas ir įtampas pavyzdžiais.

Išties būtų įdomu ir pamokoma pažvelgti kad ir į Santaros-Šviesos sąjūdžio nuostatas autorės sukonstruotų prisitaikymo ir pasipriešinimo

konceptų šviesoje, išgirsti autorės interpretaciją ne tik Algirdo Juliaus Greimo, bet ir Vytauto Kavolio, Aleksandro Štromo, Algio Mickūno ir kitų iškilių lietuviybės puoselėtojų pozicijų ir įsitikinimų atžvilgiu. Belieka spėlioti, ar tai autorės pasirinkimas analizuoti tik tuos, kurie vienaip ar kitaip atitinka jos sukonstruotą apriorinį moralistinių vertinimų „geležinį narvą“, visus kitus „iškeliant už skliaustų“ (labai fenomenologiška!), ar panaudojamas jos pačios patobulintas (darbe demaskuojamas) sovietinių ezopinių praktikų variantas – savotiškas „ezopinių lakūnų diskursas“.

Betgi tikrai sunku įsivaizduoti, kad filosofė profesionalė imtų, remdamasi savo moraline fenomenologija, vertinti savo kolegas filosofus sovietmečiu, klausinėtų, kodėl žlugus režimui paaiškėjo, kad Lietuvos filosofai, kaip, beje, ir rašytojai, skirtingai nei jų kolegos Rusijoje, nerašė „į stalčių“, o sėkmingai darė akademines karjeras sovietiniuose universitetuose. Esmė, žinoma, ne numanomame autorės moralinės fenomenologijos verdikte... *Sapienti sat.*

Tuo labiau suprantama, kodėl autorė apėjo vertingiausią savo ezoterinei moralistinei konstrukcijai nuorodą į katalikų bažnyčią kaip, rodos, chrestomatinių pasipriešinimo ir moralinės laikysenos pavyzdį visai tautai, patekusiai į beviltišką istorinio lūžio situaciją. Rigoristinis komunizmo doktrinos normatyvizmas, pasikeitimo, idealaus žmogaus, kaltės ir atgailos imperatyvai, eschatologinė ir sakralinė-stebuklinė orientacija, relikvijų kultas ir griežta centralistinė organizacija, kurios Romai pavydėjo visų pasaulietinių sąjūdžių ir konfesijų lyderiai, ideologai ir funkcionieriai ir, kaip žinoma, rusiškojo komunizmo adeptai, ne kartą lygiavęsi į savo imanentinio varžovo („savo-Kito“) organizacines ir institucines potencijas, demonstruoja neabejotiną istorinių jų savitarpio panašumą. Savo ruožtu liberalūs Vakarų marksizmo kritikai nuolatos demaskavo religinę komunizmo prigimtį, bolševikų partijos modelį, nukopijuotą nuo katalikiškų religinių ordinų struktūrų, NKVD kaip stalininės inkvizicijos įrankį ir t. t.

Kita vertus, galbūt kaip tik moralistinės recenzuojamos studijos intencijos lėmė „bažnytinės lakūnos“ kazusą: dabar moralinis bažnyčios autoritetas aukščiausiai vertinamas visuomenės apklausose, toli aplenkdamas pasaulietines švietimo, kultūros, teismų instancijas.

Galima spėti, kad analogiškais sumetimais vadovavosi autorė ir prisitaikymo-kolaboravimo kontekste analizuodama Eduardo Mieželaičio kūrybą, bet net nepaminėjusi kur kas ryškesnio tos pat Lenino premijos laureato Jono Avyžiaus, kuris savo kūryboje praėjo turbūt visus ir

prisitaikymo, ir pasipriešinimo „ratus“ tiek sovietinėje, tiek nepriklausomoje Lietuvoje. O gal išties – tegu Dievas, o ne moralinė fenomenologija juos teisia?

Daugybė analogiškų spėjimų, klausimų ir kitų autorinės pozicijos eksplikavimo neaiškumų provokuoja mintį, kad visų jų šaltinis – autorės išsirinktas metodas, lemiantis ir viso jos tyrimo *ezoterizmą*, tapatinantį tyrėjos išvalgos prizmę (matymą) ir realybę. Netgi plačiau – sąmonės ir objekto, noumeno ir fenomeno tapatumą. Kaip žinoma, ezoterikui teisingas (intencionalus) mąstymas ir gyvenimo būdas yra tiesioginis kelias į autentišką realybę, būtent šių intencijų kontekste išgyvenama. Ezoteriko konstruojamas dramblio kaulo bokštas atveria perspektyvą, iš kurios neabejotinai – *sine ira et studio* sveriami tikrovė (tiek sovietinė, tiek posovietinė), o avys atskiriamos nuo ožių ir pan. Ir, kaip visada, užsitęsusi ezoterinio proto vizija gimdo vietoj geidžiamų bokštų moralistinius „geležinius narvus“.

Galbūt tokios „intencijos“ nuojauta padiktavo paradoksalius visam studijos patosui baigiamuosius puslapius apie modernizacijos, traumos, kaltės ir kitas determinacijas ir kategorines gaires, taip ir netapusias realistinio Lietuvos sovietinės tikrovės prieštaringos ir visavertės aprėpties (ir galbūt ateities) pagrindu.

Studijos pradžioje autorė nurodo savo temos ištakas buvus studentišrame rašto darbe. Akademinio darbo patirtis liudija dažnai fiksuojamą nevalingą studentų išankstinių, preliminarių temos apmąstymo produktų asociacijų, detalių, nuojautų, kontūrų ir fragmentų įkomponavimą į baigtinę teminę struktūrą. Pasekmė: tiesioginė tema atsiduria tyrimo struktūros pabaigoje. Toks pažintinio mąstymo polinkis Edmundo Husserlio pavadintas „netematiniu horizontu“ yra, anot jo, išankstinio žinojimo apie objektą stadija – „atskira realybė“. Galima manyti, jog autorė, kaip nuosekli fenomenologė, kryptingai „praėjo“ savo temos *išgyvenimo* evoliuciją ir darbo pabaigoje netgi suvokė iš pačios tikrovės istorinių, sociologinių, politologinių dimensijų determinuojančią visus pasirinkimus ir elgsenos strategijas lemtingą svarbą.

Panašu, kad studijoje dažnai minimas Likimas ir pačiai autorei iškrėtė intelektualinį pokštą. Įsigilinsi tik į egzistencinių kolizijų narsymą autorė nepastebimai sau pačiai nuslydo nuo esminio bet kurio intelektualinio-dvasinio tyrimo kelrodžio *tiesoieškos* į savo sukonstruotų moralistinių verdiktų tikrovei, nesivadovavusiai Teisybe, skelbimą.

Nevaržomas autorinio naratyvizmo protrūkis (sudarantis tikrąją studijos patosą) leidžia identifikuoti autorę kaip „inteligentiškos teisybės“ adeptę. Priimta manyti, kad teisybės troškimas – liaudiško mentaliteto šerdis, nes savo kolektyvine intuicija liaudis autentiškai atsiveria būtent teisybės ir neteisybės išgyvenimui. Mūsų atveju recenzuojamas tekstas iškyla kaip paradoksalaus inversyvumo pavyzdys: liaudis, visai nesugniuždyta savo moralinės kaltės dėl prisitaikymo ir nuvertusi sovietinį režimą, valdžią patikėjo (ir šiuo metu nuosekliai renka) ne moraliniams teisuoliams, o sėkmingai anuo metu dariusiems karjerą prisitaikėliams, atėjus laikui tapusiems Sąjūdžio branduoliu. Autorinės konstrukcijos požiūriu tai apskritai neįmanoma – nei morališkai įvertinti, nei egzistenciškai kvalifikuoti. Pasąmoninė ir intuityvi tos pačios liaudies istorinės, socialinės ir politinės tikrovės, sutampančios su Tiesa, suvoktis ne tik vienu veiksmu eliminuoja autorės formalistinių vertinimų skales ir konstrukcijas, skirtas „galutinės teisybės“ alcheminei paieškai, bet ir pripildo svaraus ir visaverčio turinio pačios moralinės tiesos pajautą.

Bet ir autorės impresijos (neabejotinai pritraukiančios šalininkų, ištroškusių imanentiškos teisybės „proveržio“) ieškant teisybės nėra vien inteligentiškos sąmonės fikcija. Tai veikiau dvispalvis (juodas ir baltas) kontūras, žymintis apskritai teisingas moralinio-dvasinio-vertybinio tapimo ir formavimosi trajektorijas ir vektorius. Tai savotiškas albumas, raginantis skaitytoją – visuomenę, tautą, intelektualus – „nuspalvinti“ studijoje pateiktas (aprašytas, „išgyventas“) daiktų, figūrų, sprendimų, situacijų kontūrinės apybrėžas daugiaspalvės realybės potėpiais.

Tokios visavertės tikrovės intelektualinės mokslinės artikuliacijos pavyzdžių jau turime ir jų kiekis bei kokybė auga. Paminėtini tik Zenono Norkaus „Kokia demokratija, koks kapitalizmas?“ (2008), „Baltic Postcolonialism“ (sudarė Violeta Kelertas, 2006) ir kt., kurie atveria realistinio, neignoruojančio tikrovės ir neredukuojančio jos į moralines-egzistencines distinkcijas diskurso perspektyvą, suka autentiškesnio posovietinės Lietuvos būties supratimo link.

Kęstutis Šerpetis
Klaipėdos universitetas
Politologijos katedra
Minijos g. 153, Klaipėda
El. p. smfdoc@centras.lt